

М.С.БЕЙСЕНОВА

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» ДАСТАНЫ – ҚАРАҚАЛШАҚ
ХАЛҚЫНЫҢ ТӨЛ ТУЫНДЫСЫ

В этой статье рассматриваются художественные особенности каракалпакского героического эпоса «Кырык кыз».

Bu makalede, Karakalpak kahramanlık eseni olan “Kınk Kız” destanının poetik özellikleri söz edilmiştir.

Қарақалшақ халқы көп ғасырлардан бері жалшы Орта Азия халықтарымен, әсіресе өзбек, қазақ, түрікмен сияқты өзіне жақын көрші халықтармен әлеуметтік-экономикалық және мәдени-тұрмыс жағынан тығыз байланысты болып келеді. Сондықтан қарақалшақ халқының өткен дәуірлердегі мәдениеті де, әдебиеті де жоғарыда аталған туысқан халықтардың мәдениеті және әдебиетімен тығыз байланысты. Олар бір-біріне әсер ету, бірін-бірі байыту жолымен дамып келеді. Сол себепті қарақалшақ халқының эпостық шығармашылығында туысқан-көрші халықтардың эпостық шығармашылығымен жалшы ортақ элементтер, жалшы ортақ сарындар, сюжеттер, образдар және басқа әртүрлі ұқсастықтар көп кездесіп отырады.

Эпостық шығармашылықтың тарихын, эпостардың әртүрлі халықтардағы нұсқаларының бір-біріне ұқсастығын, жалшылама мәселелерін, сондай-ақ олардың өзгешеліктері мен айрмашылықтарын анықтау үшін оларды бір-бірімен салыстыра зерттеу зәру мәселе. Бүгінгі күнгі фольклортану ғылымы салыстырып зерттеу мәселелеріне ерекше ден қойып отыр. Қарақалшақ халқының қаһармандық эпостарын зерттеген ғалым И.И.Сағитовтың «Қарақалшақ халқының қаһармандық эпосы» [1] деп аталатын ғылыми еңбегі қарақалшақ эпостарын басқа түркі халықтарының эпостарымен салыстыра зерттеудің алғашқы қарлығашы болып есептеледі. Алдағы уақытта бұндай тәжірибені дамыту, эпостарды салыстыра зерттеу жұмысының өрісін кеңейту қазақ фольклортанушыларының да маңызды уәзипасы болып табылады.

«Қарақалшақ фольклорының» жиырма томдығында оның ауыз әдебиетінің барша жанры қамтылған. Ең алдымен, мұнда қарақалшақ халқының есте жоқ ескі замандардан бері шығарған, жетілген, сан әулеттің сынынан «өткізген» қазынасы топталған» [2] - деген академик Р.Бердібайдың пікірі қарақалшақ ауыз әдебиетінің жиырма томдық жинағына берілген құнды баға болып есептеледі. Осы жинақтың алтыншы томы «Қырық қыз» дастанына арналған.

«Қырық қыз» дастаны өзінің идеялық-көркемдік сипаттары бойынша нағыз халықтық шығарма болып табылады. Ол қарақалшақ ауыз әдебиеті түрлерінің ең шоқтығы биік үлгісі. Сонымен бірге «Қырық

қыз» дастанының басқа дастандарға қарағанда бірнеше айырмашылықтары бар. Бұл айырмашылықтар: дастан сюжетінің ежелгі заманнан басталатындығынан, бас кейіпкерлердің жау жүрек, батыр қыздардан тұратындығынан, патриотизм, халықшылдық идеяларының дастанда күшті жырлануынан, дастанның терең реализмінен көрінеді. «Қырық қыз» дастанының өзінің мазмұны, сюжеті және композициясы жағынан қарақалшақ халқының және басқа түркі халықтарының эпостарынан бірнеше өзгешеліктері бар.

«Біріншіден, дастанның сюжеті әдебиет зерттеушілері мен тарихшылардың тұжырымдары бойынша өте ерте замандарға барып тіреледі. Дастанда әлеуметтік мәселелер әрқашан бірінші орында тұрады және олар жеке бастың мүддесінен әрдайым биік тұрады. Осы ерекшелікті әдебиет зерттеушілері ежелгі эпостық шығармаларға тән белгі деп есептейді. Сол себепті «Қырық қыз» дастанының оқиғалық желісі ежелгі дәуірлерден бастау алады.

Екіншіден, басқа қарақалшақ эпостарында (сондай-ақ бірқатар түркі халықтарының эпостарында да) қарапайым халық өкілдері бас кейіпкердің күресінде тікелей белсенділік танытпайды. Әрі кеткенде олар батырға тек тілектестік білдірумен шектеледі. Ал «Қырық қыз» дастанында қалың көпшілік бас кейіпкердің барлық іс-әрекеттеріне белсенді түрде араласады. Дастанның негізгі кейіпкерлері өзінің барлық ниеттерін, әрекеттерін халықпен ойласып, кеңесіп, халық өкілдерінің қуаттауы, жәрдемі арқылы жүзеге асырады.

Үшіншіден, «Қырық қыз» дастанының басқа дастандардан негізгі өзгешеліктерінің бірі – эпос кейіпкерлерінің жауынгер қыздардан тұратындығы. Бұндағы қыздар басқа дастандарда көрініс табатындай, тек батырдың сүйген жары немесе жәрдемшісі ғана емес, дастанның негізгі кейіпкерлері болып табылады. Бұлар халықтың негізгі мүдделерін қорғайды, сырт ел басқыншыларының шабуылдарын тоқтатып, өздерінің туған жерін сыртқы дұшпандардан қорғайтын нағыз жауынгерлер ретінде көрініс табады» деп тұжырымдайды [3].

Қаһармандық эпостарда негізгі кейіпкердің қыздардан болуы тек Орта Азия халықтарының эпостарында емес, тіпті дүние жүзі халықтары эпостарында сирек кездесетін оқиға. Басқа эпостарда көбінесе жеке кейіпкерлердің қаһармандық істері жырланса, «Қырық қыз» дастаны кейіпкерлердің көптігімен айрықша көзге түседі және көпшілік болып жасаған батырлықты жырлайды. Сонымен қатар «Қырық қыз» дастаны бас кейіпкерлерінің қыздардан шығуымен ғана емес, эпостың композициясының басқа эпостарға мүлде ұқсамайтындығымен ерекшеленеді. Басқа эпостарда экспозиция бас кейіпкердің ерекше жағдайларда дүниеге келуінен басталса, «Қырық қыз» дастанында оқиға дастанның бас кейіпкері Гүлайымның он бес жасқа шыққанда Миуалыға қорған салдырып өз елін дұшпанның шабуылынан қорғауға даярланып

жатқан жерінен басталады. Басқа дастандарда әдетте өлең мен қара сөз аралас келетін болса, «Қырық қыз» дастаны басынан аяғына дейін өлеңмен жырланады. Дастанның оқиғалары кейіпкерлерінің іс-әрекеттері, ой-сезімдері және олардың әдеби кескіндемелері реалистікпен суреттелген басқа дастандағыдай мұнда кейіпкерлердің дүниеге келуінде және олардың көрсеткен ерліктерінде қиял-ғажайыптық, мифологиялық элементтер – гипербола, гротеск т.б. кездесе бермейді. «Қырық қыз» дастанында басқа дастандарда жиі көрініс беретін атса оқ өтпейтін, шапса қылыш кеспейтін кейіпкерлер кездеспейді десе де болады. Дастан кейіпкерлерінің іс-әрекеттері, ерліктері өмірдегі қарашайым адамдардың қолынан келетін батырлық істер болып суреттеледі. Дастан кейіпкерлерінің күші – олардың табиғаттан тыс керемет құбылыс ретінде жаратылғандығында емес, халықтың қуаттауында деп баяндалады. Дастанның осындай реалистік сипаттары оның ежелгі дәуір сюжеттеріне құрылғандығына қарамастан, дастанды біздің заманымызға жақындатады. «Қырық қыз» эпосында сөз етілетін оқиғалардың мазмұнына қарағанда тарихта қарақалшақ халқының басынан өткен оқиғалардың сәулеленгені аңғарылады. Дастанда тарихқа байланысты негізгі екі тақырып сөз болады:

1. Орта Азия халықтарына қалмақтардың жасаған шабуылы;
2. Иран патшасы Нәдіршаның Хиуаны басып алуы;

Бұл екі тарихи оқиға дастанда шындыққа жақын суреттеледі. Әлбетте эпос тарихи оқиғаларды өзгеріспестен ала бермейді, эпосты жаратушы халық тарихи оқиғаларға өзінің көзқарасын білдіреді. Әрине, бұл көзқарас ресми тарихшылардың ғылыми тұжырымдарымен сәйкес келе бермеуі де мүмкін. Дастанды жырлаушы жыраулар тарихи оқиғаларды жырлағанда оған өз жанынан түрлі аңыз әңгімелерді, әпсаналарды араластыра жырлайды. Сондықтан эпосты шын тарихи құжат деп қарауға болмайды. Осындай ерекшеліктеріне қарамастан эпостардың тарихи маңызы зор, олар біздің тарихшыларымызға көп бағалы материалдар береді. Дастанда қалмақтың ханы Сұртайшаның Саркоққа шабуыл жасап, бейбіт халықты қырғынға ұшыратқаны суреттеледі. Мұндай оқиғалардың тарихта болғандығы ақиқат. Жоңғар қалмақтарының XVI ғасырдан бастап, XVIII ғасырдың ортасына шейін Қазақстан мен Орта Азия халықтарына қарсы талай рет шабуыл жасап, бейбіт елді қырғынға ұшыратқандығы тарихи деректерден белгілі. 1723 жылы Жоңғарлар қазақ халқын қырып-жойып үлкен апатқа ұшыратқан. Бұл оқиға қазақ халқының жадында «Ақтабан шұбырынды» деген атпен сақталып қалды. 1725 жылы Жоңғарлар Ташкент, Сайрам, Түркістан қалаларын басып алып, осы жерлерде тұратын қазақ, өзбек, қарақалшақтарға үлкен зиян келтірген. Екінші жағынан Еділдің аяқ жағында көпші жүрген қалмақ хандары да қарақалшақтарға талай рет шабуыл жасаған. Осындай тарихи оқиғалар халықтың жадында өшпес із

қалдырады және қарақалшақ халқының ауызекі поэтикалық шығармасында әсіресе халық эпосының шығармаларында сәулеленеді. Сондықтан да қарақалшақ эпостарының басым көпшілігінде халық батырларының шайқасатын жауы қалмақтар болып келеді.

Дастандағы екінші негізгі сюжеттік тақырып - Алтынай, Арыстан және Нәдіршаға байланысты оқиғалар болып табылады. Дастанда Қызылбастың (Иранның) патшасы Нәдіршаның Хорезмді басып алып, оның халқын құлдыққа салғаны айтылады. Бұл оқиға тарихта анық болған оқиғаларды еске түсіреді. XVIII ғасырдың орта шенінде Иран патшасы Нәдірша дегеннің болғандығы 1740 жылы Хиуаны басып алып Хорезмді өзіне бағындырғаны тарихи деректерден белгілі.

Алтынай, Арыстан сияқты кейіпкерлердің тарихта болған немесе болмағанын анықтау қиын. Олар көркем шығармадағы ойдан шығарылған көркем бейнелер болуы мүмкін.

«Қырық қыз» дастанында суреттелген оқиғалар қай жерде қандай географиялық территорияда болған? Дастанның баяндауы бойынша ондағы оқиғалар: «ата-жұрты – Түркістанда», «өз Ноғайлы жұртында», «Саркоп деген қалада» болды, - деп айтылады.

«Қырық қыз» дастанындағы оқиғалардың қай жерде өткендігін И.Т.Сағитов Құрбанбай жыраудың сөзіне сүйеніп, оқиғалар қазіргі Қарақалшақстанның арқа жағында болған деп тұжырымдап, дастандағы Саркоп қаласын қазіргі Бируний ауданындағы Саркоп ауылы деп болжам жасайды.

«Қырық қыз» дастанының композициясы шебер қиюластырылған. Дастанның жеке бөлімдері оқиғалар, көріністер бірі-бірімен жақсы байланыстырылған. Дастанда суреттелген оқиғалардың мазмұны, тақырыбы жағынан негіздігі үш бөлімнен тұрады.

- 1) Гүлайымның Сұртайшаға қарсы күресі
- 2) Жұрынтазға байланысты оқиғалар
- 3) Алтынай мен Нәдірша жөніндегі оқиғалар

Осы үш бөлімнің ішіндегі ең үлкені және дастандағы негізгі оқиға Гүлайымның Сұртайшаға қарсы күресі болып табылады. Осы негізгі оқиғаға Жұрынтаз оқиғасы және Алтынай мен Нәдіршаның оқиғасы қапталдан келіп қосылған сияқты болып көрінеді. Бұған қарағанда дастанның жеке бөліктері - Сұртайшаның Саркопты шабуы, Жұрынтазға байланысты оқиға, Нәдірша мен Алтынай оқиғасы – әуелде әрқайсысы өз алдына бөлек жыр болып жүріп, соңынан тұтас бір дастан болып біріктірілген болуы мүмкін. Бірақ бұл бөлімдердің әрқайсысының мазмұны әр түрлі болса да, дастанда бұлардың бірі бірімен шебер байланыстырылғанын көреміз. Демек дастанның негізгі үш бөлімінің әрқайсысы өз алдына бөлек маңызға ие. «Қырық қыз» дастанының сюжеті қоспалы, күрделі сюжет болып есептеледі. Ол – өз ішіне бірнеше сюжеттерді біріктірген көп сюжетті дастан.

«Қырық қыз» дастанының сюжеті ежелгі замандарға барып тіреледі. Бірақ ежелгі дастандардан «Қырық қыз» дастанының бірнеше маңызды өзгешеліктері бар. Дастанда ежелгі дәуірлерден қалған элементтер болса да, дастанның мазмұны, сюжеті оның бергі дәуірлерде туғанын көрсетеді.

Дастанда ертегілердегідей қиял-ғажайыптық және мифологиялық элементтер сирек ұшырасады. Дастанның ертегілерге ұқсас болып келетін Жұрынтазға байланысты бөлімінің өзі шынайылықпен суреттеледі. Дастанның сюжеті бір қалыпты, бір ізділікпен ешбір кедергісіз дамып отырады. Дастанның экспозициясы, басқа дастандардан өзгеше басты кейіпкерлердің ержетіп ел қорғау ісіне кіріскен уақытынан басталады. Дастандағы негізгі қақтығыс Гүлайым мен Сұртайшаның арасындағы күрес болып табылады. Оқиғаның шиеленісуі Сұртайшаның Саркопқа шабуылынан басталады. Дастандағы оқиғалардың шешілуі – Гүлайымның Сұртайшаны өлтіріп, өз халқын тұтқыннан азат етуімен аяқталады. Негізгі сюжет осылайша дамиды. Ал Жұрынтаз, Алтынай, Нәдіршамен байланысты оқиғалар негізгі сюжетпен қатар жүретін өз алдына бөлек сюжеттер болып табылады.

Дастанның тілі таза халық тілі, оқуға жеңіл, баршаға бірдей түсінікті тілмен жырланған. Дастанның тілі суреттеу, айшықтау құралдарына бай. Дастандағы теңеулер, эпитет, метафоралар қарақалпақ жерінің табиғат көріністерінен, тұрмыс-салтынан алынып отырады. Дастанда барлық шығыс халықтарының фольклоры мен әдебиеті үшін дәстүр болған кейіпкерлерді ай, жұлдыздарға, күнге теңеп суреттейді.

Дастанда қарақалпақ халқының тұрмыстық көріністері, қарақалпақ жерінің табиғат көріністерінен алынған теңеулер көптеп кездеседі. Мысалы: кейіпкерлер алғыр құстарға теңеледі, «қаршығадай», «сұңқардай», «бүркіттей» деген сияқты теңеулер арқылы беріледі.

Дастанда теңеулермен қатар метафоралар да көп кездеседі. Сонымен бірге дастанда қарақалпақ халқына тән халықтық юморлар көп ұшырасады. Әсіресе, дастанның бас жағындағы Әшпір, Аманкүл, Сәйеке сияқты серілердің Гүлайымға ғашық болып жүргендегі іс-әрекеттері халық юморының үлгісімен шебер қиюласқан. Бұл көріністер ойын-күлкіні, әзілдесуді, қарақалпақ дәстүріндегі «басқыласуды» жақсы көретін қарақалпақ халқының тұрмысына тән оқиғаларды сипаттайды.

Дастанның өлең құрылысы қарақалпақ халқының басқа да эпостық шығармалары сияқты жыр, терме, толғау үлгісіндегі 7, 8 буынды еркін ұйқасты өлеңдер болып келеді. Кейде 11 буынды өлеңдер де беріліп отырады. 11 буынды 4 жолды өлеңнің бірінші, екінші және төртінші қатарлары ұйқасыз, үшінші қатары ұйқассыз қалып отырады. 7, 8 буынды жырдың ұйқастары еркін ұйқас болып, кейде белгілі бір қатар

санына тура келмей де жатады. Бұндай жырлардың негізгі өлшемі буын сандарының бірдей болып келуімен белгіленеді. Кейде 7,8 буынды толғау түріндегі жырларда шумақтардың қатар саны белгілі болмайды. Мұндайда жырдың өлшемі белгілі бір мағынаны аңдататын жырлар жиынтығыменен белгіленеді. Жыр жиынтықтарының қатар саны бір жерде аз, бір жерде аз болып келіп отырады.

«Қырық қыз» дастанында 7,8 буынды жырлар көбінесе батырдың іс-әрекетін, жорық шайқастарды баяндау немесе суреттеу үшін қолданылады. Ал 11 буынды жырлар кейіпкерлердің монолог, диалогтарын беру үшін қолданылады. Бірақ бұл ерекшелік үзілді-кесілді қатып қалған, өзгермейтін ерекшелік емес. Дастанның кейбір жерлерінде 7,8 буынды жырларда да монолог, диалогтар кездесіп отырады. Ал 11 буынды жырлар белгілі бір оқиғаны баяндау үшін қолданылады.

«Қырық қыз» дастанының бізге екі нұсқасы – осы сөз болып отырған Құрбанбай Тәжібаевтан жазылып алынған нұсқа мен соңғы кездері Қияс жыраудан жазылып алынған нұсқасы ғана мәлім.

Басқа түркі халықтарында «Қырық қыз» дастанына ұқсас эпостар кездеспейді. Сондықтан «Қырық қыз» дастаны – қарақалшақ халқының өзіне ғана тән төл туындысы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сағитов И. Қарақалшақ халқының қахарманлық эпосы. Нөкіс, 1963.
2. Бердібай Р. Байқалдан Балқанға дейін А., 1996.
3. Мақсегов Қ. Қарақалшақ халқының көркем ауызекі туындылары. Нөкіс, 1996.
4. Қарақалшақ фольклоры, 6-том, «Қырық қыз» дастаны Нөкіс, 1979.
5. Қырық қыз (Аударған Х.Ерғалиев, С.Мәуленов) А., 1959.

REZUME

M.S.BEISENOVA (Shymkent)
KARAKALPAK HEROIC EPIC «KYRYK KIZ»

This article discusses the artistic features of Karakalpak heroic epic «Kyryk kiz».